

KOMLÓSNÉ DR. KNIPF ERZSÉBET*

A sorsdöntő évtized dokumentumai a magyarországi németek életében

Tóth Ágnes (szerk.): Dokumentumok a magyarországi németek történetéhez 1944–1953. Budapest: Argumentum kiadó, 2018. 1424. oldal

Az olvasó egy vastag, 1424 oldal terjedelmű, a magyarországi németek 20. századi történetének egyik legnehezebb, legzaklatottabb évtizedét dokumentáló, kétnyelvű politikatörténeti kötetet vehet kezébe. A II. világháború végétől az ötvenes évek elejéig terjedő, a német népcsoport történelmének egy rendkívül szomorúan eseménydús és sordöntő évtizede volt, amely a Magyarországon élő németajkú lakosság hosszú távú jövőjének alakulását is kijelölte és meghatározta.

A kiadvány egy nagyobb, a Budapest-Tübingen kisebbségtörténelmi témájú együttműködés első köteteként jelent meg a Társadalomtudományi Kutatóközpont Kisebbségkutató Intézete főmunkatársának, Dr. Tóth Ágnes (a PTE Német Történelem és Kultúra Délkelet-Közép-Európában Alapítványi Tanszék tanszékvezetőjének) szerkesztésében. A közös projektet két történész, a téma szakavatott ismerője, dr. Tóth Ágnes, a magyarországi németek történelmének kiváló szakértője és dr. Beer Matthias, a Tübingeni Dunai Svábok Történeti és Földrajzi Intézete (Institut für Donauschwäbische Geschichte und Landeskunde, a továbbiakban (idgl) ügyvezető igazgatója együtt vezetik, így az Előszó is kettejük tollából származik. Tóth Ágnes szerkesztőnek valamint levéltári és szakmai segítőinek lelkiismeretes kutató munkájának érdeme ez a nem szakértők számára ismeretlen és hosszú ideig hozzáférhetetlen dokumentumoknak egységes kötetbe foglalása. A forrásanyag feldolgozásában szeretném kiemelni Apró Erzsébetet, Köfalvi Tamást és Köfalviné Ónodi Mártát, valamint a bibliográfia összeállítóját, Márkus Beátát. Nem utolsósorban köszönet jár e nem könnyű szövegek kiváló fordítójának, Andreas Schmidt-Schweizernek és az anyanyelvi lektornak, Dieter Uesselernek.

A két kötetre tervezett projekt célja, mint az Előszóban is olvasható, hogy „eddig kiadatlan dokumentumokból álló forráskiadvány jelenjen meg a magyarországi németek 1944 és 1953 közötti történelmére vonatkozóan... (mely) az utolsó háborús év mélyrehatóan bizonyuló változásaitól a német kisebbség jogi rehabilitációjáig terjedő időszak forrásait gyűjti össze” (1. oldal).

* A szerző nyelvész, az ELTE-BTK Német Nyelvészeti Tanszék egyetemi tanára. E-mail: knipf.erszsebet@btk.elte.hu

A kiadvány négy fontos elvárásnak kíván eleget tenni, amelyek a kötet tanulmányozása és elolvasása után teljes mértékben teljesülnek is: (1) eredeti forrásokat kíván a témához biztosítani; (2) szeretné a témában kutatókat tovább ösztönözni; (3) alapot teremt a keletközép-európai német kisebbség történelme összehasonlító vizsgálataihoz; és (4) nem utolsósorban szeretné a magyarországi (és innen származó) németek történelmével foglalkozó érdeklődő közönség számára a forrásokhoz való hozzájutást biztosítani.

A kötet felépítése jól áttekinthető, szinte kézen fogva kíséri végig az olvasót e nehéz korszakon, bemutatva a hazai németiség helyzetét „az európa folyamatok kontextusába ágyazva”, összekötve a magyarországi politikai, történelmi, adminisztratív környezettel és gyakran a szereplők személyes körülményeinek leírásával is. Az Előszót követően az első száz oldalon bemutatja a szerkesztő az egész projektet, annak hátterét, keletkezési körülményeit, majd a projektet magát és annak céljait. A két frappánsan megfogalmazott és közérthető fejezet vázolja az 1944–1953 közötti időszakban a nagy gyorsasággal lepörgetett, a német lakosságot sújtó nehéz és sorsdöntő eseményeket: a kollektív bűnösség kérdését, a teljes vagyoneklkobzást, a kitelepítést, a kényszermunkára kötelezést (malenkij robot), az anyanyelv használatának a korlátozását, a Magyarországon belüli kényszermunkatáborok kérdését stb. Ezen eseményeknek nem csupán a magyarországi német kisebbség életére, mindennapjaira és jövőjére volt nagy kihatása, hanem egész Keletközép-Európa német kisebbségeire, valamint az egész térségre is.

A szerkesztő egy eddig jobbára ismeretlen és körültekintően kiválogatott forrásanyagot, egy hatalmas adattárat ad az olvasók kezébe, amely forrásokból hamar kiderül, hogy nem az eddig megszokott perspektívából láttatja e rendkívül nehéz időket, mely szerint a németek kitelepítését „kizárólag külpolitikai kényszerként, nagyhatalmi előírásaként értelmezték” (8. oldal), hanem a legújabb kutatási perspektívából. A 90-es évektől kezdve, amikor a levéltári források ebben a témában hozzáférhetővé váltak, megkezdődött egy folyamat, amelynek során a németajkú lakosság e történelmi korszakát új és komplex szemlélettel közelítették meg a történészek: a nagyhatalmak, a magyar politikai vezetés és a társadalom felelősségének együttese szempontjából, kiegészítve természetesen az események következményeivel, dokumentálva például a kitelepítettek németországi integrációjának nehézségeit is.

Kiemelendő a forrásválogatás szakszerű, hatalmas munkája, mely nagy körültekintéssel a magyarországi németek által lakott régiókból származó dokumentumok sokaságát mutatja be, egyben jelezvén e régiók akkori szociális, gazdasági és etnikai különbözőségeit, a helyi jellegzetességeket, melyek a németek kitelepítése és kényszermunkára küldése során döntő szerepet játszottak. A levéltári források hosszú sora szétfeszítené egy recenzió terjedelmét, ezért csupán utalok a Függelékben helyet foglaló nagyívű Levéltári források jegyzékére (1273–1293. oldal).

A kötet legerjedelmesebb része természetesen a Forrásanyagok és dokumentumok (Quellen) című fejezete (105–1239. oldal), melyben a két nyelven bemutatott

csaknem 400 dokumentum szövegtípusa igen sokrétű: többnyire hivatalos iratok szövegfajtajáról van szó, azaz kérvények, beadványok, állásfoglalások, jegyzőkönyvek, szabályok, előírások, határozatok, végrehajtási dokumentációk stb., de található közöttük elvétve néhány emlékirat és személyes jellegű beszámoló, levél is.

A könyv olvasásához feltétlenül hasznos és fontos a kutatás mai állását, a forrásválogatást és a szerkesztés elveit bemutató fejezet ismerete.

A több részből álló függelékben található (1239–1424. oldal) egy részletes személynévmutató, egy magyar és német helységnévmutató, sajtóforrások, törvények, rendeletek és hivatalos közlemények, internetes hivatkozások, valamint a felhasznált irodalom és a válogatott bibliográfia, a levéltári források jegyzéke, és természetesen a dokumentumok mutatója is. Mindezen részegységek jelentősen emelik a kötet informatív jellegét és sokrétű hasznosíthatóságát. A magyarországi németek történelmével való foglalkozás az elmúlt 60–70 évben már számos történelmi, néprajzi, nyelvi-nyelvészeti és szociológiai tudományos munkát eredményezett, így a kötetben bemutatott 500 tételes bibliográfiai válogatás elsősorban a történelmi tárgyú magyar és német nyelvű tudományos művekre, cikkekre fókuszál, jelezvén a téma kiemelt, nemzetközi fontosságát.

Dicsérendő és olvasóbarát a források szövegszerű feldolgozása: minden egyes forrásanyag, dokumentumszöveg időrendi sorrendben lett rendszerezve a dokumentumok pontos idejének, helyének és típusának megjelölésével. Minden egyes dokumentumhoz van egy kétnyelvű összefoglalás, mely megelőzi a teljes szöveget. Minden egyes forrás részletes annotációt kapott, a dokumentumban szereplő személyek, intézmények, helységek részletei, magyarázatai lábjegyzetekbe kerültek. Amennyiben az egyes anyagokból kideríthető volt, utalás történik a kiinduló problémák megoldására is. Ez az alapos szövegértelmezés nagymértékben elősegíti a kutatók munkáját, és fontos információkat nyújt az olvasóknak.

A történészek feladata a történelem eseményeinek hiteles és folyamataiban zajló bemutatása, ok-okozati összefüggések megláttatása, de ezek ismeretéhez forrásokra van szükség. Ez a kötet az olvasó elé tárja a releváns források adattárát, 387 dokumentumot, és egyben bemutatja, hogy ezeket a vizsgált korban, az adott körülmények között miképpen értelmezték országos és helyi szinten a hatósági döntéshozók, és annak milyen következményei lettek. Aki a jövőben a magyarországi németek történelmének e nehéz fejezetével kíván foglalkozni, nem kerülheti meg ennek a műnek az alapos ismeretét.

A dokumentumkötet olvasói és érdeklődési körét tágan lehet meghatározni: a kutatóktól, történészektől kezdve a tanárokig, illetve minden, a magyarországi németek (másnéven: svábok) történelme és akkori élete iránt érdeklődőnek javasolható a forráskiadvány böngészése. Akár abból a célból is, ha saját községének, szűkebb hazájának, családjának, őseinek, ismerőseinek az akkori nehéz életkörülményeire kíváncsi, vagy ha konkrét adatok, határozatok, párt- és helyhatósági döntések eredeti szövegei iránt érdeklődik, vagy esetleg a családjában

hagyományozódott narratívákat próbálja ezen források útján megérteni. Számos dokumentumban olvashatók a kollektív bűnösség fogalmának értelmezései, a kitelepítés okainak, különböző lebonyolítási módjának leírásai, sőt még a németajkú lakosság reakciói, legtöbbször értetlensége, ellenkezése is. A forrásgyűjtemény könnyen olvasható úgy is, hogy nem minden egyes dokumentumot olvasunk el, hanem szemezgetünk közülük. Még így is egy egységes, az akkori nehéz időszakot híven tükröző korszellem rajzolódik ki belőle.

A dokumentumokból két kiemelt fontossággal bíró kérdést emelnék ki, melyek e nehéz korszak konfliktusos és e sorsdöntő eseménysorozatának minden bizonnyal központi kérdései, és azok értelmezési problémái körül forognak. Az egyik ilyen kiemelt, neuralgikus téma az 1941-es népszámláskor feltett két konkrét kérdés és az azokra adott válaszok értelmezése, jelesül a németajkú lakosság anyanyelve és nemzetiségi hovatartozására vonatkozó kérdések voltak. Etnológiai szempontból mindkettő a német kisebbségi lakosság identitásának, az illető személy hovatartozásának legszemélyesebb és egyben legfontosabb elemeire kérdez rá. A válaszadók számára feltehetően nem volt világos, miért két külön kérdésben fogalmazták meg e kérdéseket, és valószínűleg az sem világos számukra, milyen módon lehet a kérdéseket helyesen megválaszolni (vö. a 125. számú dokumentumot, vagy például a 133. számú dokumentumot: Bibó István emlékirata a magyarországi németiség kitelepítésével kapcsolatos helyzetéről). Sok esetben helyi, települési szinten vált e két kérdés tisztázatlansága problémává, a német kisebbséget is megosztó kérdéssé, főleg akkor, amikor a helyi hivatalos személy jóakarátán vagy egyéni megítélésén múltott, hogy kit tartott német anyanyelvűnek vagy német nemzetiségűnek (például ha helyi szinten sürgősen lakhatási lehetőségre volt szükség a Bukovinából és/vagy Szlovákiából kényszerűen áttelepített magyar lakosságnak).

A másik fontos téma az, hogy a kitelepítéskor kinek kellett mennie, és ki maradhatott. Ez az idevonatkozó központi hivatalos kormányhivatalok által megfogalmazott dokumentumokban a megadott kritériumok alapján volt elő írva, azonban e kérdés eldöntésében a helyi szociális és gazdasági körülmények, valamint a lokális hivatalos döntéshozók játszottak nagy szerepet. A forrásokból arra is fény derül, hogy nem volt kellően előkészített a kitelepítés szervezése és lebonyolítása az egyes közösségekben, falvakban, városokban, nem volt egyértelmű, hogy ezt milyen módon kellett végrehajtani. Ezen fontos információk hivatalos továbbítása pedig nem levél útján történt akkoriban, hanem a lakosság részére az akkoriban szokásos egyszerű kisbírói kihirdetésekkel, dobszóval történt, amelyet sok esetben az emberek meg sem hallgattak, vagy szándékosan nem akarták meghallgatni, vagy akár szervezkedtek ellene. Ez kisebb összetűzésekhez is vezetett, és sajnos tragikus vége is lehetett (vö. a 122. forrásban olvasható beszámolót a magyarkimleli lázadásról).

Végül szeretném kiemelni azt a jelenséget a magyarországi németajkú lakosság körében, mely a környező országok német kisebbségeinek sorsától igencsak

eltérő, de Magyarországra feltétlen jellemző volt, nevezetesen a visszaszökés tényét, a „hazatértek”-ről, amiről Tóth Ágnes írt hasoncímű kötetet.

Összegezve: a magyarországi történelem egy sokáig sötét foltként kezelt évtizedéről van itt szó, amely nagy „titkokat” tár fel és értékes információkkal szolgál. A magyar historiográfiában hiánypótló kötet ez, melynek második kötetét nagy érdeklődéssel várjuk.

A dokumentumkötetet a szerkesztőné Heinek Ottónak, a Magyarországi Németek Országos Önkormányzata két éve aránylag fiatalon elhunyt elnökének ajánlja, aki ezt a közös projektet elszántan támogatta. A kötet megjelenését számos intézet és szervezet is támogatta: köszönet illeti a Nemzeti Kulturális Alapot, a Tübingeni Intézetet, a Társadalomtudományi Központ Kisebbségkutató Intézetét, a PTE Német Történelem és Kultúra Délkelet-Közép-Európában Alapítványi Tanszékét, a Német Szövetségi Köztársaság Szövetségi Belügyi, Építésügyi és Honügyi Minisztériumát, valamint, de nem utolsó sorban a Magyarországi Németek Országos Önkormányzatát.